

Twee op de Kansel zondag 22 september 2024

Thema Erasmus en de vrije wil

Voorganger Koen Holtzapffel, Gast prof dr Ronald van Raak, hoogleraar Erasmiaanse waarden aan de Erasmusuniversiteit.

Hieronder vindt u de overdenking van prof Van Raak ‘Erasmus: zelf denken met Jezus’ en de toespraak na afloop bij de presentatie van het boek van Koen Holtzapffel *Erasmus en de vrije wil*.

Erasmus: zelf denken met Jezus Christus

Ronald van Raak

Mensen worden niet geboren; mensen worden gevormd. Dit is een interessante gedachte van Erasmus. Ze laat zien dat de wereld zoals wij die kennen lang niet af is en de mensen die we tegenkomen nooit klaar zijn. Het leven als een opdracht: om te proberen zoveel mogelijk te worden wie je eigenlijk bent. Om jouw eigen plek te zoeken in de wereld, om te leren leven met de mensen om je heen en in harmonie te zijn met jezelf. Mensen worden niet geboren; mensen worden gevormd. Dit klinkt ook als een moderne gedachte: voor ons, mondige en vrijgevochten burgers die zelf wel beter weten wat goed is – en wat niet. Wij, die zo graag rechten doen gelden en vrijheden opeisen.

Mensen moesten zelf leren nadenken, dat was de leer van Erasmus. Niet alleen luisteren naar autoriteiten, niet naar de politiek en zelfs niet naar de kerk, maar zelf kennis opdoen en eigen conclusies trekken. Maar Erasmus was tegelijk ook gelovig: hij was zelfs priester en hij leerde zijn tijdgenoten een christelijke filosofie. Die niet was bedoeld om het geloof te bestrijden, maar om de kerk van zijn tijd beter te maken. Een humanist, die de mens centraal stelde en het zelf nadenken predikte, maar tegelijk ook een christen, die zijn tijdgenoten het voorbeeld van Jezus voorhield. Zelf nadenken was voor Erasmus juist christelijk, daarom hadden we een vrije wil: als een opdracht tot nadenken.

Desiderius Erasmus was een bastaard – ik zeg het maar zoals het is: de zoon van een priester en zijn huishoudster, een onwettig kind. Maar wel een bastaard die in deze stad overal is te zien en volop wordt geëerd, niet in de laatste plaats in deze remonstrantse gemeente. Ik ben blij dat ik als Erasmus-onderzoeker hier mag spreken. Nog eervoller is het om als rooms-katholiek hier bij u te mogen zijn: onze kerken raken angstvallig snel leeg en donker, maar hier bij u is het gezellig warm en brandt nog licht. We leven in een land waarin een meerderheid van de mensen zegt dat ze niet geloven. Waarin kerken ook minder in de openbaarheid treden en minder hoorbaar zijn in het publieke debat.

Ook hier lijkt u weer een uitzondering: vandaag presenteert uw predikant Koen Holtzapffel een prachtig boek: *Erasmus en de vrije wil*, over wat hij noemt de onlosmakelijke band tussen christendom en humanisme. Wij zijn een land van dominees én van kooplieden en ik kan u verzekeren: ik heb het boek gelezen en wil het van harte aanbevelen. Het is precies 500 jaar geleden dat Erasmus zijn boek schreef over het geloof en de vrije wil – hoewel hij dat niet uit vrije wil deed, maar ertoe werd gedwongen. Door de harde en bloedige strijd tussen de paus van Rome en de opstandige Luther: de tijd van de Reformatie. Twee tegenstrijdige richtingen, die echter allebei de vrije wil niet hoog hadden.

De Heer is geen pottenbakker, stelde Erasmus. De katholieke kerk, waaraan hij als priester zelf was verbonden, leerde dat de mens van nature zondig was. Protestanten als Luther en Calvijn deden dat evengoed: het leven is voorbestemd, alles is in handen van de Heer, het enige waar we op zouden mogen hopen is Gods genade. Dit was een beeld van de mens dat helemaal niet paste bij Erasmus. Want die had immers gezegd: mensen worden niet geboren; mensen worden gevormd. En als we onszelf tot iets goeds kunnen vormen, dan moeten we daartoe ook de wil en vrijheid hebben om dat te doen. God maakte ons niet uit klei: we kregen het vermogen om te denken.

Ik citeer: “Maar waar is die hele mens dan goed voor, wanneer God aan hem werkt zoals de pottenbakker aan de klei werkt en zoals Hij aan een steen had kunnen werken?” Dit schreef Erasmus in 1524, in zijn boek over de vrije wil. Ja, wij zijn als mensen eindig en beperkt en wij zijn slecht, of kunnen veel slechte dingen doen. En ja, wij zijn afhankelijk van de genade. Maar we hoeven niet te wachten. We hoeven niet stil te zitten tot aan het eind, in de hoop op genade. Die genade is ons al gegeven, meende Erasmus. Op het moment dat ons leven begon: in de vrije wil. Er valt wat te kiezen en er is iets te willen: we hebben de vrijheid gekregen om het juiste te leren doen; om een beter mens te leren worden.

Tja, hoor ik u denken: een goed mens zijn, wie wil dat nou niet? Ik hoor mensen maar zelden zeggen dat ze het slechte zouden willen. Maar het probleem is juist dat we het lang niet altijd met elkaar eens zijn: wat goed is voor één hoeft niet goed te zijn voor de anderen. Als Erasmus zegt dat we zelf moeten nadenken, dan zal ook snel duidelijk worden hoe anders mensen zijn: onze verschillen in opvatting, de verschillende belangen, de verschillen in geloof of in politiek. We hebben allemaal onze eigen ideeën en onze eigen waarden, waar we aan hechten en die ook belangrijk voor ons zijn. Hoe komen we dan tot overeenstemming: wat delen we met elkaar? En hoe zouden we daar ooit achter kunnen komen?

Erasmus was een humanist, die de mens centraal stelde en veel belang hechtte aan het zelf denken, zelf onderzoek en zelf beslissen. Tegelijk was hij dus een christen, die Jezus tot voorbeeld stelde. Met name de rede van Jezus op de berg, waarin hij aan zijn volgelingen liet zien hoe zij hem konden navolgen. Daarin vertelde hij over het hart van zijn profetie, die ook is terug te vinden in andere religies en ook steeds terugkomt in de filosofie: ‘Behandel anderen dus steeds zoals je zou willen dat ze jullie behandelen.’ Een bekende regel en een erg mooi principe, maar de vraag die we ons stelden blijft staan: hoe willen we eigenlijk behandeld worden? En wat zal goed zijn en hoe besluiten we dat dan?

Ik vertelde het u al: ik ben katholiek. Maar dat is nog niet alles: ik ben ook socialist. Nee hoor, u kunt gewoon blijven zitten. Voor socialisten is de prediking van Jezus bijzonder interessant: voor zover ik heb kunnen achterhalen is het de eerste keer dat hierin de gelijkwaardigheid van ieder mens wordt geleerd. Van de rijkste keizer tot de armste prostituee, we zijn allen gemaakt naar het evenbeeld van God. Een revolutionaire gedachte, een radicale leer. Ieder mens is gelijk. Een gedachte die symbolisch wordt uitgedragen door Franciscus, bij de viering van het laatste avondmaal. Op de momenten dat hij als paus de voeten kust en wast van twaalf gedetineerden. Want u weet: de eersten zullen de laatsten zijn.

Dat radicale van Christus en dat revolutionaire van zijn prediking vinden we ook bij Erasmus. Honderden boeken heeft de filosoof geschreven en sommigen, zoals *Lof der Zotheid*, worden nog altijd gelezen en volop bediscussieerd. Het meest opmerkelijke werk is echter zijn eigen vertaling van het Nieuwe Testament. De tekst was in zijn tijd aanleiding voor veel debat en

onderlinge strijd in de hele christelijke wereld. Teksten, en ook de bijbel, werden in die tijd met de hand overgeschreven, door monniken die lange dagen en in slechte omstandigheden moesten werken – de vader van Erasmus was één van hen. Dat leidde tot fouten, die weer van generatie op generatie werden overgeschreven.

Erasmus ging terug naar het begin: hij leerde oud Grieks en zocht naar de eerste bronnen van het Nieuwe Testament. Terug in de tijd, vóór de fouten die monniken generatie op generatie en eeuw na eeuw hadden gemaakt en van elkaar hadden overgenomen. Daarbij gebeurde er iets opmerkelijks: in die allereerste bronnen vond Erasmus het idee van de natuurlijke zonde van de mens niet terug. Dat wat de katholieke kerk eeuwenlang had gepredikt en ook tegenstanders als Luther en Calvijn zouden leren: hij zag het niet staan. Wat daarna gebeurde maakt Erasmus bijzonder: hij presenteerde de nieuwe vertaling niet als een nieuwe waarheid, maar hij nodigde de gelovigen uit om hier zelf over na te denken.

Erasmus haalde de woorden van de bijbel uit de handen van de theologen en legde deze tekst in de handen van de gelovigen. Die zelf moesten lezen, zelf moesten nadenken en zelf moesten besluiten wat de boodschap van Jezus voor hen betekende. Het voorbeeld van Christus kon je niet alleen navolgen in uiterlijke rituelen, maar moest je ook internalisten: jezelf eigen maken. Welke waarden haal jij uit het voorbeeld van Jezus; welke normen zijn voor jou belangrijk. Een opvatting van Erasmus die leidde tot veel kritiek, van vele kanten. Maar ook een manier die past bij deze tijd en zeker in deze gemeente. Met een predikant die Erasmus niet uit de weg gaat en juist mooie boeken over hem schrijft.

Erasmus is vanuit verschillende religies lange tijd bekritiseerd. Tegelijk is hij tot een symbool geworden van deze stad – en van het hele land. Tot een kenteken van het beeld dat wij zo graag van onszelf hebben: een land van tolerantie en van vrijheid. Toch kunnen we van Erasmus nog veel leren, omdat hij met tolerantie en vrijheid iets heel anders bedoelde dan wat wij nu doen. Tolerantie is voor ons iets als het recht om te zeggen wat je wilt, ongeacht wat de anderen daarvan vinden. Vrijheid is voor ons vaak het recht om te doen wat je wilt, waarbij anderen zich aan jou moeten aanpassen. Een manier van denken die Erasmus vreemd zou zijn, als hij de mensen het voorbeeld voorhoudt van Christus.

Mensen worden niet geboren; mensen worden gevormd, zei Erasmus. En dat vormen kunnen we niet alleen. Leren wie en wat wij zijn kan alleen in omgang met anderen. Zeggen dat alle mensen gelijkwaardig zijn, zoals Christus deed, betekent ook dat mensen elkaar nodig hebben: de ander is de spiegel waarin we onszelf zien. Tolerant zijn kun je niet alleen: een tolerante samenleving kan niet als we alleen zeggen wat we willen, maar alleen als we interesse tonen in de anderen. Ook vrij zijn kun je niet alleen: een samenleving is niet vrij als iedereen zijn eigen ruimte opeist, maar alleen als mensen elkaar de vrijheid gunnen. Tolerantie en vrijheid zijn een geschenk, dat we vooral elkaar moeten geven.

Ik ben rooms-katholiek, u mogelijkterwijs niet. Ik ben socialist, de meesten van u zijn dat niet. Maar we zijn allen erasmiaans, daarom hebt u mij hier vandaag waarschijnlijk uitgenodigd. De humanist die ons laat zien hoe mensen met andere ideeën en verschillende achtergronden toch heel goed met elkaar kunnen samenleven. Met een morele leer waarin de mensen elkaar niet hoeven te overtuigen van het eigen gelijk, maar elkaar kunnen vinden in wat ons bindt, naar het morele voorbeeld van Jezus Christus. In het besef dat we het niet eens hoeven te zijn, maar elkaar wel altijd nodig hebben.

We leven in een stad waarin meer mensen zeggen dat ze niet geloven en waar ook steeds minder gelovigen naar de kerk gaan. Tegelijk zijn veel mensen op zoek naar waarden voor het leven en ook naar verbinding met anderen. Wat mij aantrekt in Erasmus is dat hij laat zien wat ons bindt: niet zozeer het eigen gelijk, maar de verschillen van mening. Niet waarheden die we aan anderen opdringen, maar waarden die we met elkaar delen. Dat tolerantie begint met de interesse in elkaar en vrijheid een geschenk is dat we elkaar geven. Ik dank u allemaal dat u naar mijn lekenwoorden hebt willen luisteren, in deze gemeente waar Erasmus wordt gevierd. In de hoop dat we bereid zijn om elkaar te helpen om onszelf beter vormen.

Erasmus en de vrije wil. Christendom en humanisme: hun onlosmakelijke band

Koen Holtzapffel

Beste Erasmusliefhebbers:

Iets minder dan een jaar geleden, op Erasmus' geboortedag 28 oktober, organiseerde ik in deze kerk een studiedag. Over remonstranten als Erasmusfans van het eerste uur. Een aantal van u was daarbij aanwezig. Rotterdam, Erasmus en de Remonstranten, dat bleek een gouden driehoek, nog beter gezegd op de zondagmorgen, een bijna heilige Drieëenheid. Ik beloofde toen dat ik een jaar later met een boek over het thema zou komen. Belofte maakt schuld en vandaag los ik die belofte gelukkig in met *Erasmus en de vrije wil. Christendom en humanisme: hun onlosmakelijke band*. Naast Erasmus komen ook Rotterdam en de Remonstranten weer ter sprake, maar nu in veel breder verband.

Toen ik laatst ergens preekte zei een dame na afloop tegen me: wist u eigenlijk dominee dat u een beetje op Erasmus lijkt? Toen wist ik het zeker: nu moet ik ophouden met mijn Erasmusstudie, ik ben lang genoeg in zijn ban geweest. En het thuisfront kon de naam van de goede Erasmus zo langzamerhand ook niet meer horen. Echt genoeg is het natuurlijk nooit. Dat geldt voor mij als Erasmusliefhebber, maar ook de echte Erasmuskenners zullen het alleen maar beamen. Ruim 100 werken zijn van hem bekend en het wetenschappelijk Erasmusonderzoek gaat altijd door evenals de actuele wetenschappelijke uitgave van zijn Verzameld Werk. Gelukkig was ik gebonden aan een duidelijke dead-line, september 2024. Immers de maand waarin 500 jaar geleden Erasmus' *De libero arbitrio, Over de vrije wilskeuze* verscheen. Erasmus had lang gearzeld om tegen Luther te schrijven, maar toen hij het deed, deed hij het op zijn erasmiaans. Degelijk, met talloze verwijzingen naar bijbelteksten en kerkvaders. En ook met de bedoeling om in redelijkheid tot een vergelijk te komen. Of in ieder geval ruimte te laten voor verschillende opvattingen. Over een zaak, de menselijke vrije wil in relatie tot God, die volgens Erasmus beslist niet tot de kernzaken van het geloof behoorde. Daarover hoefde je het dus ook niet eens te zijn. Luther dacht er als bekend heel anders over. Voor hem was het wel een kernkwesie van het geloof waarover je het per se eens moest zijn. In 1525 sloeg hij tot ontzetting van Erasmus hard terug met zijn *Over de slaafse wil*. Het is tussen Erasmus en Luther niet meer goed gekomen. Toegegeven, niet iedereen zal 500 jr na dato wakker liggen van de pennestrijd tussen deze twee reuzen van de geest. Maar een dik Amerikaans boek erover spreekt van 'A Fight for the Western Mind', een gevecht om de koers die de westerse geest nadien zou gaan varen. Werd het Luthers gepassioneerde, maar ook dogmatisch-gesloten benadering?

Of toch meer Erasmus' genuanceerde, op filologisch-wetenschappelijk onderzoek gebaseerde en naar cultuur open benadering? Je kunt niet zeggen dat één van de twee benaderingen gewonnen heeft. In de gepolariseerde tijden van toen stichtte Luther een nieuwe kerk, de gematigde middenpositie leek aan de verliezende hand. Later kwam de waardering voor dat

genueanceerde midden alsnog. Maar, ook wij leven in gepolariseerde tijden. En net als toen is er denk ik ook nu grote behoefte aan een genuanceerde middenpositie. Toen en nu blijft een erasmiaanse geest heel hard nodig.

In het boek zoom ik, na een korte schets van Erasmus' leven en werken, in het eerste deel in op die discussie over de vrije wil. Dat kon niet zonder een bescheiden duik in de theologiegeschiedenis. Namen als Augustinus en Pelagius duiken op, Paulus en zijn brief aan de Romeinen. Voor de meesten van u geen lectuur voor op het nachtkastje, maar wil je Erasmus recht doen dan moet je over de theologische achtergronden wel iets zeggen. Zeker waar bijbel en kerkvaders bij ons niet maar bij Erasmus wel op het nachtkastje lagen. Beter nog: hij stond ermee op en ging ermee naar bed. En niet onbelangrijk: de strijd om de vrije wil ging na Luther en Erasmus gewoon door. Tot op de dag van vandaag. Daarbij lijkt God vervangen door het Lot, Toeval, Brein, Genen Artificial Intelligence. Allemaal fenomenen die zorgen dat opnieuw de vraag wordt gesteld of mensen überhaupt een vrije wil hebben. Neurobiologen, filosofen, psychologen zijn er mee bezig, en ook nog steeds theologen. Ik heb gepoogd ook het huidige debat in het boek recht te doen.

In het tweede deel heb ik de kans gegrepen om, nu ik toch over Erasmus schreef, ook andere thema's ter sprake te brengen. Thema's die wellicht verrassen en alles met Erasmus' vroomheid van doen hebben. Een vroomheid die ons vaak niet meer zo vertrouwd is, ook niet altijd aan zal spreken, maar die wel wezenlijk bij Erasmus en zijn kijk op de wereld hoort. Je kunt Erasmus niet lospellen uit zijn vroomheid en alleen nog associëren met humanisme, humor, vrijheid en verdraagzaamheid. Juist niet in Erasmusstad Rotterdam waar Erasmus tot een soort van merknaam is geworden. Humanisme, humor, vrijheid en verdraagzaamheid horen natuurlijk bij Erasmus, maar altijd in samenhang met zijn geloofsopvattingen. En, dat belooft ik u, ook dan kan Erasmus fascinerend en inspirerend zijn, misschien ook wel juist waar hij af en toe stevig met onze gesecculariseerde opvattingen schuurt. Bijvoorbeeld in zijn geheel eigen verbinding van praktische gematigdheid en evangelische radicaliteit. Met het NT in de hand sloeg Erasmus de christelijke machthebbers van zijn tijd om de oren. Zij noemden zich toch christelijke vorsten, Karel V, Frans I, Hendrik VIII? Dan moesten ze dat niet alleen in woorden maar ook in daden tot uitdrukking brengen. Met Jezus als het grote voorbeeld om na te volgen. Als zij dat zouden doen, dan zou de aarde meer op een hemels paradijs gaan lijken in plaats van een hel vol oorlog, hebzucht, domheid, onverdraagzaamheid en schijn-heiligheid.

In het tweede deel van het boek gaat het dus over Jezus, over oorlog en vrede, over tolerantie. Algemener: over de altijd actuele vraag hoe macht kan worden gebonden door moraal. Erasmus versus tijdgenoot Machiavelli. Dat tweede deel begin ik overigens niet met Jezus maar met Socrates. Want dat is natuurlijk een van de fascinerende kanten van Erasmus en zijn collega renaissance-humanisten. Zij zagen Jeruzalem en Athene, geloof en wetenschap, cultuur en christendom niet als tegengesteld, maar als elkaar aanvullend. Natuurlijk was Jezus voor Erasmus de volmaakte gids voor ieder mens die een vroom, deugdzaam en redelijk leven wilde leiden, maar onderweg daarheen was Socrates een hele goede tweede. Net als Jezus had hij zijn idealen in het dagelijks leven in praktijk gebracht én net als Jezus was hij er zelfs voor gestorven.

Laat het nu juist Socrates zijn die me bij het laatste, derde deel van het boek brengt. Daarin komt de ondertitel van het boek, die wat mij betreft onlosmakelijke band tussen christendom en humanisme, ter sprake. Erasmus' kijk op de wereld is betiteld als renaissancehumanisme, bijbels humanisme en ook als humanistisch christendom. Ik kies voor die laatste term en poog

de band tussen geloof en humanisme door te trekken naar het heden. Wat betekent humanistisch christendom nu en hoe verbind je twee geestelijke stromingen die vroeger niet, maar tegenwoordig wel vaak als tegengesteld worden ervaren? Ik weid er hier niet verder over uit, u leest er in het boek meer over. Wel vermeld ik graag dat juist de Rotterdamse remonstranten, lang na Erasmus, in de 18^e eeuw, Socrates' eer hebben verdedigd. Tegen verdachtmakingen aan Socrates' adres vanuit orthodoxe hoek. De Rotterdamse remonstrantse predikant en vogelkenner Cornelis Nozeman schreef het boek *Socrates' eere gehandhaafd*. Socrates' deugzaamheid mocht beslist niet in twijfel worden getrokken, ook al hielden de oude Atheners er wellicht een wat andere sexuele moraal op na dan vrome christenen in Nozemans eigen tijd. Ook de heidense Socrates zou wellicht een plaatsje krijgen in de christelijke hemel, dat was in ieder geval niet uit te sluiten. Ik vermoed dat Erasmus het er van harte mee eens zou zijn geweest, al moest je ook als humanistische christenen niet voor God willen spelen. Enfin, voor mij opnieuw een bewijs dat de remonstranten zich humanistische christenen mogen noemen en best een beetje trots mogen zijn op het feit dat zij Erasmusfans zijn van het eerste uur.

Overigens, ik laat in dat derde deel ook zien dat Erasmus geen heilige was en dat we ook moeten durven aangeven waar we aan Erasmus voorbij moeten gaan. Bijvoorbeeld als het gaat om de verhouding tussen lichaam en geest, jodendom en christendom en de visie op verdraagzaamheid. Maar, dat zijn dan de bekende gebreken van zijn briljante hoedanigheid, de defaults de ses qualités.

Laat ik vandaag eindigen met het citaat waarmee ik het boek begin. Een citaat niet van maar over Erasmus, en wel van de remonstrantse geschiedschrijver Gerard Brandt. Hij schreef in de tweede helft van de 17e eeuw een geschiedenis van de Reformatie vanuit remonstrants perspectief. Toen het beroemde standbeeld van Erasmus, meer dan 400 jaar oud inmiddels, toen dat in 1677 verplaatst moest worden schreef Brandt een niet uitgevoerd inscriptiegedicht voor het nieuwe voetstuk van het standbeeld:

Erasmus leeft, al is zijn lijk vergaan.

Het eerbeeld van dien Phoenix blijft nog staan.

Zijn zachte geest, ten Hemel opgevaren,

Leert Jezus' liefde en vrede in duizend blâren (bladeren).

Het vaderland verwint door dezen held,

De onweetendheid, het bijgeloof, 't geweld.

Inderdaad: Erasmus leeft gelukkig, maar laat het dan in al zijn, ook vrome, veelzijdigheid zijn.